

A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJA

MÁTRAI LÁSZLÓ lev. tag

1. Mind történetírásunknak, mind irodalomtörténetünknek kártékony »hagyománya« a filozófiai igénytelenség, amely a múltban nem egy szaktudományunkban sokszor határozott filozófia-ellenességig fokozódott. A múlt szakemberei ezt egyáltalán nem tartották hibának. Ismeretes, hogy egy neves irodalomtörténészünk, mikor felhívták figyelmét saját módszerének hegeli analógiáira, büszkén válaszolta, hogy soha egy sort nem olvasott Hegeltől. Meg is találták erre a »magyarázatot« : a józan magyar gondolkodás, a »magyar észjárás« — ezt itt Debrecenben különösen nem kell bővebben ismertetni — idegenkedik a filozófiától, nem szereti az absztrakt gondolkodást, a logikai alárendelést stb. És döntő példának legott fel is hozták, hogy — íme — a magyar génusz világraszólót tudott alkotni lírában, természettudományban, zenében, festészetben, de filozófiában soha nem jutott túl az epigonizmus küszöbén. Nem szükséges bővebben bizonyítanunk, hogy ez az érvelés önmagában is helytelen, mert hisz tudományos erényt csinál egy komoly hiányból. De különösen helytelen, mint történeti magyarázat, hiszen hogy nincs klasszikus magyar filozófia,¹ annak nyilván nem a magyar nép speciális tehetségtelensége az oka, hanem a speciális magyar történeti fejlődés, melynek során a feudalizmus oly hosszú életű tudott lenni minálunk, s vele együtt hosszú életű maradt a neki megfelelő tudatforma, a vallás és az idealizmus is.

Ezt a filozófia-ellenességet nálunk — látszólag meglepő módon — a szellemtörténeti irány térhódítása sem tudta megtörni. Irodalomtörténetünk és történetírásunk hivatalos szellemtörténeti képviselői aligha értettek többet a filozófiához, mint mestereik, a pozitivisták. Jobbára csak ösztönös idealisták voltak, — ha szabad e kifejezést használnunk —, akiknek filozófiai tudatossága legfőképp arra a negatívumra szorítkozott, hogy *ne* legyenek materialisták, hogy küzdjenek a materializmus minden formája ellen.²

Ez a káros örökség a magyar felvilágosodás kutatása terén is, még máig is érezteti hatását. Megnyilvánul ez egyrészt egészen egyszerű, de annál bosz-

¹ Lukács György: Új magyar kultúráért. Bp., 1948. Szikra, 13—16 l.

² V. ö. Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálata. (Filozófiai Évkönyv, 1952) 176. l.

szantóbb filológiai hibákban. Merem állítani, hogy Fraknói Vilmos óta a Horthy-fasizmus egyetlen felvilágosodás-kutatója sem olvasta Holbach »Système de la Nature«-jét, a felvilágosodás bibliáját, a polgári materialista filozófiának ezt az első rendszerét. (Talán az egy Eckhardt Sándort kivéve.) Így volt lehetséges, hogy Gulyás József, az elismert Csokonai-szakértő 1939-ben a Nyugatban (II. kötet, 165. lap) közreadta »Csokonainak egy ismeretlen munkáját« kéziratból, ami a valóságban nem más, mint a »Système« világszerte ismert és idézett zárófejezetének szóról szóra való fordítása! S hogy mentse Csokonait a kor ítétele alól, még meg is magyarázta, hogy Csokonainak a mű keletkezése idején nagy lelki bánata volt, és ez a rossz hangulata sugallta átmenetileg ezeket a sötéten pesszimista eszméket, amelyek néhol már-már az ateizmus határán járnak. Ezt a pusztán filológiai szempontból is nehezen menthető baklövést, sajnos, még 1950-ben is újból elkövette Vargha Balázs,³ aki ekkor már jobban ismerhette volna a felvilágosodás materialista filozófiáját, mint Gulyás 1939-ben. Hasonló jelenséget észlelünk Gálos Rezső 1951-ben megjelent Bessenyei-monográfiájában⁴, ahol azon az alapon tagadja meg egy kéziratnak Bessenyeitől való származását, hogy a szövegben »jó férj és atya voltam« kifejezés fordul elő, már pedig Bessenyeiről köztudomású, hogy sem férj, sem atya nem volt, sem pedig hazudni nem szokott. Mindössze azt nem veszi észre, hogy a kérdéses szöveg ugyancsak Holbach »Système«-jének egy híres, közismert részlete; ő pedig atya is volt és férj is, de ez egyáltalán nem zárhatta ki azt, hogy szövegét az aggleény Bessenyei lefordítsa.

Ilyetén filológiai botlásokat a filozófiatörténetben is találhatunk. Hajós József 1953-ban adta ki Kiss Mihálynak a múlt század első feléből származó Helvetius fordítását, ami kétségtől a magyarországi materialista filozófia történetének egy értékes dokumentuma.⁵ E művében Helvetius (Le vrai sens du système de la nature) Holbach nagy rendszerét fejezetről fejezetre követve, kivonatolta oly módon, hogy kiemelte minden fejezet legfontosabb mondatait. Kiss Mihály ezt a kivonatot szóról szóra fordította le (kitűnő, ízes magyarsággal), azzal az eltéréssel mégis, hogy egyes helyeken szövege hosszabb a Helvetiusénál. Hajós ezekben a többletmondatokban Kiss Mihály eredeti alkotását véli felfedezni s mivel ezeknek tartalma nagyon is haladó és radikális, bátran vonja le azt a következtetést, hogy Kiss Mihályban egy alkotó magyar materialista filozófust kell látnunk, aki Holbachot haladó irányban kiegészítette. A hiba csak ott van, hogy a kérdéses betoldások Holbach főművéből valók, szószerinti átvételek, melyekkel Kiss Mihály — az eredetit nyilván maga előtt tartva — megtoldotta a Helvetius kivonatot azokon a pontokon, ahol azt túl rövidnek találta. Hajós József filológiai botlása is annak a következménye,

³ *Csokonai Vitéz Mihály* Válogatott művei. (Sajtó alá rendezte Vargha Balázs.) Bp. 1950. I. köt. XV. I. II. köt. 252—260. l.

⁴ *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Bp., 1951. 200. l.

⁵ *Kiss Mihály*. (Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hajós József.) Bp., (1953). Művelt Nép.

hogy még mai felvilágosodás-kutatóink sem ismerik kellő mértékben a materialista filozófia történetét.

Hozhatunk fel példát a történetírás területéről is. Így pl. Benda Kálmán jakobinus kiadványának II. kötetében — mint ezt a kötet végén lévő index mutatja —, nem veszi észre, hogy a Laczkovics vallomásában szereplő Mandevillos és Mirabones nevek mögött Bernard Mandeville, a kapitalista erkölcs egyik első kritikus és a Mirabaud álnevet használó Holbach lappang, vagyis haladó filozófiánk történetének két felderítendő forrása. Ennek feltárása helyett az index félrevezető módon csupán a XVIII. századi holland teológus Mandevillere és a francia forradalom Mirabeaujára utal.⁶

Nem kétséges, hogy ha a XVIII. századi filozófia történetének nem ismerése már egyszerű filológiai téren is ilyenén zavarokat okoz, akkor zavarokkal kell találkozoznunk a nehezebb probléma esetében: a felvilágosodás elvi, ideológiai összefüggéseinek kérdésében is. Példaként erre Sötér Istvánnak egyébként kitűnő Eötvös-monográfiáját hozom fel, amelyben a szerző azt állítja, hogy »Eötvösnek csaknem egész pályája és életműve a felvilágosodás talaján áll«.⁷ A forradalom felé tartó *felvilágosodás* és a forradalmat leszerelő *liberalizmus* nyilvánvaló összetévesztése ez, aminek oka nem utolsó sorban ugyancsak az, hogy irodalmunk történetének kutatói nem ismerik eléggé a materialista filozófia történetét, s így elemzésük filozófiatörténeti része inkább analógiákon, semmint a materializmus és idealizmus harcának tényleges történeti vizsgálatán alapul.

2. A magyar felvilágosodás kutatásában mindkét filozófiaellenes szellem-történeti csökevénynek meg kell küzdenünk: fel kell részleteiben derítenünk a XVIII. századi materialista filozófia történetét és filozófiai igényességgel, a maga történeti valóságában meg kell határoznunk a felvilágosodás fogalmát.

A burzsoá történet- és irodalomtörténetírásban a módszerbeli tudománytalanságnak két főtípusa uralkodott. Az egyik azt tanította, hogy a történeti tények egyszerűek, megismételhetetlenek, individuálisak: ezért a történet-tudományban nem lehetséges semmiféle általánosítás, a történelemnek nincsenek törvényei. Ezzel a pozitivista agnoszticizmussal *látszólag* szembenállt a szellem-történet, mely éppen a legáltalánosabb, örök, időfeletti eszmék »megjelenését« vélte felfedezni a legapróbb történeti tényekben is; vagyis elismert ugyan törvényszerűségeket a történelemben, de ezek a »törvények« fiktív, hamis, idealista általánosítások voltak, melyek nem tükröztették, hanem egyenest meghamisították a történelem tényleges lefolyását.

Helyes célkitűzésű, marxista történetírók is beleeshetnek a fenti szellem-történeti tévedésbe, ha — mint a felvilágosodás esetében is — eszmei, ideológiai áramlatok történetét kutatva megfeledkeznek az alap és felépítmény összefüggésének törvényeiről. *Különböző* alapon létrejövő *hasonló* felépítményi jelen-

⁶ A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. II. köt. Bp., 1952. Akad. Kiadó. 835, 837. l.

⁷ Sötér István: Eötvös József. Bp., 1953. Akad. Kiadó. 13. l.

ségeknek *azonos* terminussal való jelölése vagy közvetlen, durva szellemtörténeti hamisítás, vagy legalább is állandóan ennek a veszélyét rejtí magában. Ha pl. a humanizmus *történeti* kutatásában a humanizmus eszméi, *erkölcsi* fogalmából indulunk ki s ennek az eszmének különféle »megjelenési formáit«, történeti »megvalósulásait« keressük vissza a tényleges történelemben (amint ezt Kardos Tibor és a hozzászólók tették az imént elhangzott vita során): akkor eljárásunk lényegében és módszerében szellemtörténeti lesz még akkor is, ha célkitűzése és terminológiája ennek az ellenkezőjére törekszik. Az ilyen módszer menthetetlenül másodlagosként kezeli az alaphoz végbemenő változásokat s ezzel akarva, nem akarva lemond a humanizmusnak valóban történeti, tudományos kutatásáról.

Az ilyen tévedések *módszertani* alaphibája az (túlmenve a szellemtörténetnek lényegében is téves idealista voltán), hogy a bennük szereplő általánosítások túllépi a vizsgált jelenségek objektív törvényszerűségeinek hatókörét, s pusztán eszmei analógiák alapján humanizmust vélnek felfedezni ott is, ahol már teljesen más társadalmi-történeti viszonyokról van szó. A valóban tudományos általánosításnak szigorúan a vizsgált jelenségek objektív törvényszerűségeinek keretei között kell maradnia és gondosan kell ügyelnie arra a hierarchiára, amely fennáll a mozgás különféle formáinak törvényei között. Így van ez mind a természettudomány, mind a társadalomtudomány területén. Ha a történetíró nem ismeri fel és nem tartja tiszteletben azt a tényt, hogy *a történelem legalapvetőbb, legáltalánosabb törvényei a gazdasági törvények*, akkor menthetetlenül a tudománytalan, hamis általánosítások területére téved: ha a természet felé lépi át a törvények határát, akkor vulgarizál (biologizmus, milióelmélet, rasszizmus stb.), ha pedig az eszmék felé követ el határsértést, akkor menthetetlenül a szellemtörténeti idealizmus színvonalára süllyed alá.

3. Mindezek a problémák teljes mértékben fennállanak a felvilágosodás történetének kutatása terén is. A burzsoá történetírásnak kedvenc téveszméje régóta, hogy a felvilágosodás történetét *általában*, kezdettől napjainkig írja meg: mintha léteznének valahol egy történetfeletti, plátói szférában olyan felvilágosult eszmék, melyek időről időre, hol itt, hol ott »megvalósulnak« a történelem folyamán. Nem kétséges, hogy az ilyen »eszmetörténet«-nek, mely az »eszmék küzdelmét« elszakítja az osztályharc konkrét történeti összefüggéseitől, mi is a voltaképpeni célja a tudományos mező mögött: elterelni a figyelmet az ideológiai fő ellentétéről, a materializmus és idealizmus harcáról és ezzel a konkrét osztályharcról is, amit éppen ez a fő ellentét kifejezésre juttat.

Akár »racionalizmus és dogmatizmus«, akár »felvilágosodás és babona«, akár »klasszika és romantika«, akár »humanizmus és theizmus« stb. harcáról esik szó ezekben a szellemtörténeti konstrukciókban (melyeknek száma szinte végtelen): mindegyiknek közös ismertetőjegye, hogy az eszmék történetét a konkrét osztályharc megkerülésével, materializmus és idealizmus ellentétének elkendőzésével szeretnék megírni, vagyis a szellemtörténet analógiás áltörvén-

neyeit szeretnék a történelmet ténylegesen mozgató törvények helyébe becsempészni.

A hanyatló szakaszába lépő burzsoáziának félreismerhetetlen apologetikus törekvése minden ilyen kísérlet, hiszen nyilván arra irányul, hogy a burzsoázia haladó és vezető szerepét az ókortól a végtelenségig bebizonyítsa és nyilván azért nem hajlandó nevén nevezni a materializmust és az idealizmust, hogy ne kényszerüljön elismerni a munkásosztály és a proletárforradalom világtörténeti hivatását sem. A »felvilágosodásnak« ezek a burzsoá bajnokai — kezdve W. E. H. Lecky-től egészen Aldous Huxley-ig — minden »racionalizmusuk«, »humanizmusuk«, antiklerikalizmusuk látszata mögött is úgy irtóznak a materializmustól, mintha a materializmus sohase is tartozott volna az *igazi* felvilágosodás döntő ismertetőjegyei közé: Lecky 1868-ban már ugyanúgy a felvilágosodás »sajnálatos negatív melléktermékének« tartja a materializmust, amint Huxley is szünet nélkül ontja »felvilágosult« átkait a történelmi materializmus ellen.⁸

Szemben a felvilágosodásnak minden ilyen megghamisításával: a marxista történetírásnak a felvilágosodást a maga konkrét történeti helyén kell felkutatnia. Vagyis nem az ókortól napjainkig és Alexandriától Hollywoodig, hanem Franciaországban és a polgári forradalom előtt.

4. A nemesség és a polgárság osztályharcai az újkorban Európaszerte az idealista és materialista filozófia egyre élesebb küzdelmét hozzák magukkal. A korai kapitalizmus kezdeti és átmeneti olasz viszonyai között, a XV—XVI. század fordulójának renaissance filozófiájában még csupán materialista tendenciákat találhatunk.

Az újkori materialista filozófia szülőhazája — mint Engels megállapítja⁹ — Anglia, vagyis az az ország, ahol a kapitalizmus fejlődése a legjellegzetesebb, a leginkább »klasszikus módon« indult meg. Az angol materialista filozófia szorosan együttfejlődik a természettudományok és a haladó társadalmi törekvések fejlődésével. Olyannyira szorosan fejlődik együtt, hogy mihelyt az angol burzsoázia forradalmát kompromisszummal fejezi be: legott meg is szűnik az angol materializmus fejlődése, hiszen Boyle, Hume vagy Berkeley valóban nem nevezhető fejlődésnek Bacon, Hobbes és Locke után.

A materializmus Angliában nem fejlődhetik tovább, de annál inkább fejlődhet Franciaországban, ahol — bár a kapitalizmus csirái még kezdetlegesebbek —, a polgárság növekvő erővel és lendülettel harcol a feudalizmus ellen, s e harcában maga mellé tudja állítani a nincstelenek hatalmas tömegeit is. A termelőerők és termelési viszonyok ellentmondása a XVIII. századi Franciaországban annyira kiélezett, hogy az osztályharc a polgárság vezette elnyomottak és az uralkodó nemesség között már nem vezethet kompromisszumra. Ezért »francia század« a XVIII-ik, ezért jelenti a francia materializmus a materializ-

⁸ Lecky W. E. H.: Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa. Leipzig, 1868. II. Bd. 296—297. 11.

⁹ Marx—Engels: Válogatott művek II. Bp., 1949. Szikra. 91. l.

musnak akkor elérhető legmagasabb fokát, ezért (a deizmussal) kezdődik a XVIII. századi francia filozófia ott, ahol az angol materializmus fejlődése megszűnik.¹⁰

A felvilágosodás XVIII. századi jelenség s a XVIII. század »francia század«: felvilágosodáson, a szó legpontosabb történeti jelentésében, elsősorban mindig a francia polgári forradalmat előkészítő haladó ideológiát kell értenünk. Ebben az ideológiában a filozófiának döntő, központi szerepe van, és éppen ebben különbözik a felvilágosodás a polgárság korábbi mozgalmaitól, melyekben egyrészt a filozófiának kevésbé jelentős szerepe volt, másrészt nem szövődött a filozófia ennyire szervesen össze a feltörekvő polgárság politikai és kulturális törekvéseivel. Nem véletlenül nevezte az udvar körül nyüzsgő reakciós írók szóhasználatra a felvilágosítókat — általában »a filozófusoknak« (les philosophes): ebben az időben Franciaországban filozófusnak lenni és felvilágosult írónak, politikusnak lenni egymáshoz valóban nagyon közel eső fogalmak voltak.

Emellett ez a filozófia nem akármiféle filozofálás, hanem határozottan materialista filozófia, amely ismeretelméleti téren a szenzualizmustól a következetes mechanikus materializmusig, világnézeti téren a deizmustól a következetes ateizmusig terjed. Az ideológiai frontnak ez a színeképe emellett nem csupán álló, tematikai helyzetkép, hanem mozgó, történeti folyamat is: a forradalomhoz való közeledés arányában balra tolódó, radikalizálódó, következetesebbé váló fejlődés. Ez az ideológiai színekép igen gazdag és bonyolult, de éppen ezért (még eddig eléggé ki nem elemzett) klasszikus formában tükrözteti a XVIII. századi francia osztályharcok szerkezetét: kezdve államfilozófiában a megalkuvó Montesquieu protoliberalizmusától Rousseau romantikus antikapitalizmusán keresztül Meslier, Morelli, Mably utópista kommunisztikus tanításáig, filozófiában pedig Condillac szenzualizmusától Buffon természet-filozófiáján s az Enciklopédia új tudományelméletén (D'Alembert) keresztül Holbach materialista rendszeréig.

5. Egészen természetes, hogy bár a felvilágosodás a leginkább teljes, klasszikus formában Franciaországban keletkezett, helytelen volna a francia felvilágosodást idealizálnunk oly módon, hogy a másutt létrejövő hasonló mozgalmakat ne tekinthetnők — mutatis mutandis — ugyancsak felvilágosodásnak. A feudalizmus válsága, a polgárság osztályharca Németországban, Oroszországban, Lengyelhonban, Ausztriában stb. sok hasonlóságot mutat a francia fejlődéssel, és ennek megfelelően a felvilágosodást jellemző ideológiai jellegzetességek közül is nem egy szükségszerűen létrejön. De éppen mivel az osztályellentétek a XVIII. sz. második felében sehol sem olyan kiélezettek, mint éppen Franciaországban, nyilvánvaló, hogy a többi nép felvilágosodása — igen változatos módon — csak részben közelíti meg a francia felvilágosodás következetességét, forradalmiságát, gazdagságát, arról nem is szólva, hogy Angliában, vagy Hollandiában aligha beszélhetünk felvilágosodásról, hiszen ami — főképp

¹⁰ Engels: Bevezetés »A szocializmus fejlődése« angol kiadásához (Marx—Engels Válogatott művek. II. köt. 92—93. l.)

szellemtörténeti — analogikus alapon annak látszik, az voltaképpen már vagy liberalizmus vagy modernné álcázott ismétlése a régi, osztálykompromisszumos deizmusnak.

Ha eddigi fejtegetéseink talán elméletieskedőknek tűnhettek, ezen a ponton világossá tehető a vázolt filozófiatörténeti kérdésfeltevések gyakorlati szerepe a konkrét történeti-, irodalomtörténeti kutatás számára. A magyar történelemben a haladó eszmék — mint másutt is — csak részben a hazai fejlődés termékei. Egy jelentős részük fejlettebb társadalmak fejlettebb ideológiájából a hazai osztályviszonyok közé átültetett haladó eszme, amelynek osztályfunkciója természetesen más lesz, mint szükségszerű létrejöttének eredeti viszonyai között. Vagyis éles formában felvetődik ilyenkor a filozófiai tartalom és az ideológiai funkció különbségének és összefüggésének a kérdése: ha ezt elmulasztjuk konkrét módon kielemezni, akkor menthetetlenül megrekedünk a filológiai és szellemtörténeti »hatáskutatás« történetietlen és történethamisító módszere mellett.

A magyar felvilágosodás kutatásában két szempontból igen fontos követelmény tehát, hogy ne »európai felvilágosodásról«, vagy felvilágosodásról általában beszéljünk, hanem mindig a konkrét jelenség történetileg rögzített, hiteles mibenlétéről: a francia felvilágosodás ilyen vagy amolyan fejlődési szakaszáról, a német Aufklärungról, az osztrák jozefinizmusról stb. Így találunk — egyrészt — példát arra, hogy miképpen alakulnak hasonló ideológiai jelenségek fejletlenebb osztályviszonyok között, másrészt csakis így tudjuk helytálló módon egy átvett eszméről, hogy mi is az, amit átvettünk, és mi az, ami belőle itt is, az akkori magyar viszonyok között is hatni tudott és miképpen hatott.

Konkrét példaként ez utóbbi problémára — befejezésül — a magyar felvilágosodás egy részletkérdését hozom fel. E kérdés: Kant filozófiájának hatása a magyar felvilágosodásra. A kérdés eddigi kutatói mindössze bizonyos filológiai előtanulmányok színvonaláig tudtak eljutni: kik, mikor és hol fordították vagy tanították nálunk először Kantot és kik vitatkoztak velük emiatt. De hogy az így átvett kanti tanítás filozófiai tartalmából mennyit vettek át, és hogy a kanti filozófiának a német felvilágosodásban betöltött funkciója miképpen változott meg a magyar viszonyok között: erről hallgatnak az eddigi kutatások.¹¹ Ismeretes az az általános szerep, amelyet Kant játszott Lessing, Goethe és Herder mellett (vagy még inkább velük szemben) Németország XVIII. és XIX. századi történetében. Tanításainak a magyar felvilágosodásra gyakorolt ideológiai hatását illetően döntően áruló az a mód, ahogyan Kant a felvilágosodás mibenlétét megfogalmazza. 1784-ben írta tanulmányát »Was ist Aufklärung?« címmel és ebben a tanulmányban a következőképpen határozza meg a felvilágosodást: »A felvilágosodás az ember kiemelkedése az önmaga okozta kiskorúságból. Mert kiskorúság az, ha valaki a saját eszét nem tudja mások irányítása nélkül

¹¹ Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. (Prot. Szemle. 1924. 294—303. ll.)

használni; és önmagunk okozta ez a kiskorúság, mert oka nem az észnek a hiánya, hanem amaz elhatározásnak és bátorságnak, hogy mások irányítása nélkül használjuk: Sapere aude! Legyen bátorságod saját eszeddel élni! — Ez a felvilágosodás jelszava. A lustaság és a gyávaság az oka, hogy — bár a természet egyáltalán nem ír elő számunkra idegen gyámkodást —, mégis az emberiségnek oly nagy része még ma is szívesen marad kiskorú; és ez az oka annak is, hogy másoknak oly könnyű gyámokul feltölteni fölējük magukat. Mindezt idáig akár Holbach is írhatta volna, néhol szószerint. De miképp fejezi be Kant a felvilágosodás meghatározását? Korunk — mondja — még nem felvilágosult kor, de a felvilágosodás kora: Frigyes kora! A papi gyámok eddig azt mondták az embereknek: «Ne gondolkozzatok, csak higgyetek.» Ezzel szemben a felvilágosodott monarcha azt mondja: «Gondolkozzatok, ahogy akartok, csak engedelmeskedjetek!» Ez hát Kant szerint a legnagyobb vívmány, a felvilágosodás csúcspontja! És hogy a felvilágosodásnak ezt a német viszonyok hatására eltorzult formáját még torzabbá tegye, tanulmányának végén még egy félreérthetetlen oldalgágást is tesz a Frigyes védelmét élvező La Mettrie felé, a materialista filozófia felé, amikor az abszolutizmus alá azzal ad erkölcsi támaszt, hogy az jól tudja: »Az ember több, mint gép«. ¹²

Volt-e, lehetett-e ezek szerint haladó funkciója Magyarországon Kant követésének a XVIII. században? Nyilván csak igen kevés: segíti az uralkodó osztály protestáns részének versengését a katolikusok kiváltságaival szemben. Tehát ugyanaz a szerepe van, mint a jozefinizmus magyarországi követőinek, azzal az árnyalati különbséggel, hogy a protestáns nemesség Habsburg-ellenes része is el tudja fogadni. Vagyis eszmeileg van ugyan némi polgári tartalma (pl. a tolerancia), de konkrét osztályfunkcióját tekintve, nincs komoly köze a polgárság leglényegesebb célkitűzéseinek egyikéhez sem. Hogy a XVIII. századi magyar kantianizmus mennyire csupán a nemesség háttérbeszorított, protestáns részének a kiváltságos osztályon belül való követeléseit van hivatva szolgálni, — jellegzetes módon világítja meg az a tény is, hogy Kant filozófiáját Magyarországon, a pápai gimnáziumban Mándi Márton István hirdette elsőnek, 1795-ben. Márton Istvánnak sok baja volt a felettes egyházi cenzúrával és éppen Kant miatt is, ami könnyen kelti — és keltette is — a felületes szemlélőben azt a látszatot, mintha csakugyan a felvilágosodás harcosa lett volna. Ám ugyanez a Márton István két évvel korábban, 1793-ban egy másik filozófiai vállalkozásba is belefogott: gyenge versezetekben egy hatalmas bevezetést írt William Derham műve elé, amely Segesvári István fordításában akkor jelent meg Bécsben magyar nyelven: «Physicotheologia az az Az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtetés munkáiból való megmutattatása». ¹³ Ez a sok nyelvre lefor-

¹² Kant: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (Werke. Ed. E. Cassirer. IV. Bd. 1922. 169—176. ll.)

¹³ Derham W.: Physico Theologia, az az, az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtetés munkáiból való megmutattatása. Bétsben, 1793.

dítt munká — melynek alapvető érveit Holbach már 1770-ben fölényesen neveltségessé tette¹⁴ — filozófiai tartalmát tekintve a természeti cél-okok hirdetője s mint ilyen, Christian Wolff »lapos teleológiájának« előfutára (amit éppen Engels bíralt megsemmisítő módon¹⁵. Ideológiai funkcióját világosan leleplezi az, hogy 1713-ban Angliában készült és a hirhedt Boyle-féle alapítvány legnevesebb terméke volt, vagyis azt kellett »bebizonyítania«, hogy a természettudomány újabb és újabb felfedezései nem a materializmust erősítik, nem a vallást gyengítik, hanem — éppen ellenkezően — újabb bizonyítékait szolgáltatják isten létének és bölcs természetirányító tevékenységének. És ez a könyv — II. Józsefet, Lipótot és Ferencet egyaránt dicsőítve — éppen 1793-ban jelent meg igen díszes és drága kiállításban: ugyanakkor, mikor Bessenyei már évekkel előbb Holbachot fordította, mikor Martinovics már öt éve megírta ateista művét, ugyanakkor, mikor a magyar jakobinusok már kézzől-kézre adták kátéjukat és — nem utolsó sorban — amikor a bécsi udvar sürgősen gondoskodni próbált arról, hogy a francia forradalom veszélyes materialista eszméi ellen »természettudományos« vértetben vegye fel a harcot! A magyar protestantizmus a XVII. században, Apáczai Csere János idején a kor leghaladóbb filozófiájával, a karteziánizmussal tartott ideológiai kapcsolatot. A XVIII. század protestantizmusa még Kantig is csak látszólag jut el: a valóságban Derham és Christian Wolff idealizmusáig esik vissza!

Nem kétséges, hogy a XVIII. sz.-ban a kantii filozófia Magyarországon való hirdetésének nincs haladó funkciója, a XVIII. századi magyar kantianizmus nem képviseli a magyar felvilágosodást és nem tartozik a magyar filozófia haladó hagyományai közé.

*

Célját tévesztette rövid vitaindító előadásom, ha — talán éppen töredékes fogalmazása miatt — azt a benyomást keltette, hogy a filozófusok kívülről és bírálva bele akarnak szólni a történészek és irodalomtörténészek szakmai kérdéseibe. A marxista filozófia minden tudománynak belső, szakmai kérdése. Ennek következtében a történeti tudományoktól éppen úgy segítséget kell kapnia a filozófiának, a filozófiatörténetnek, mint megfordítva. Ahol historikusaink tisztán látnak, ott könnyű máris a filozófiatörténész dolga (pl. Janus Pannonius vagy — kisebb mértékben — Apáczai Csere János kérdésében).¹⁶ De mind történeti oldalról (pl. Martinovics alakja), mind irodalomtörténeti oldalról (felvilágosodás) még eléggé bizonytalan az, ami komolyan kielemezettnek tekinthető a felvilágosodás (kétségkívül igen bonyolult) korszakára vonatkozóan.

¹⁴ Holbach: A természet rendszere. Bp., 1954. Akad. Kiadó. 467—8. l.

¹⁵ Engels: A természet dialektikája. Bp., 1948. Szikra. 13. l.

¹⁶ Gerézi: Janus Pannonius (Irodalomtört. 1950. 14. l.) és Bán Imre: Apáczai Csere J. Magyar enciklopédiája. (U. ott. 1953. 146. l.)

A magyar népnek nincs külön története a történészek számára, egy másik az irodalomtörténészek számára, s egy harmadik a filozófusoknak. E három szakmának egymással szorosan együtt kell dolgoznia. Tudományunk fejlődésének mostani szakaszában már elérkeztünk odáig, hogy minden alkotó, fejlődő társadalomtudományunk tud adni a másiknak valamit, de van is várni valója a másiktól. A filozófia nem csak bírálni akar, hanem segítséget is adhat : csak Erdélyi Jánosra¹⁷ gondolok itt, akinek bonyolult szerepét irodalmáraink aligha tudták volna ma még kielemezni, avagy utalok történészeinknek a 48-at előkészítő ideológia feltárása terén mutatkozó bizonytalanságaira.

Éppen az akadémiai napok egyik feladata arra rámutatni, hogy a magyar tudomány elé kitűzött hatalmas feladatok, színvonaluk nemzetközi rangra emelése: mindez megoldhatatlan immár a társtudományok szerves és tervszerű együttműködése nélkül.

¹⁷ *Heller Ágnes* : Erdélyi János (Filozófiai Évkönyv, 1952.) 403. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

JUHÁSZ GÉZA

Megköszöni azt a segítséget, melyet az előadás a debreceni felvilágosodás kutatóinak nyújtott. Kiindulásában felhívja a figyelmet arra, hogy bár a felvilágosodás osztályfunkciója valóban a feudális uralkodóosztály hatalmának megdöntése, túl merev volna e tételt úgy alkalmazni, hogy ahol a feudalizmust nem sikerült megdönteni, ez a tény önmagában kizárja a *felvilágosodás*, mint terminológiai megjelölés használatának lehetőségét. Nem lenne ez indokolt éppen olyan országban, ahol az írók és olvasók zöme nem is a polgárság, hanem a középnemesség soraihoz került ki, sőt töredéke egyenesen a nagybirtokos osztály és a klérus tagjaiból.

A feudalizmus fenntartásának egyre fokozódó lehetetlenségét Európa-szerte felismerték a XVIII. században; ez a felismerés a francia irodalom szerteszóródó magvainak táptalajává, felvilágosító hatású művek érlelőjévé válik, melyek — noha talán csak néhány bécsi testőr, debreceni diák agyában, esetleg II. József császári koponyájában fogantak meg — kétségtelenül a fennálló rendszer többé-kevésbé gyökeres megváltoztatását eredményezték. Tehát az egyes országokban külön, nagyon gondosan kell ugyan megállapítani, hogy az egyidőben jelentkező, esetleg azonos nevű mozgalmak miben térnek el egymástól; de amilyen hiba volt, hogy mindezeket a polgári történetírás egy kalap alá vette, épp olyan hiba volna részünkről az összefüggések eltüntetése, tagadása. Megállapítja, hogy ez végeredményben távol állt az előadótól, mert ha Franciaországon kívül csak *per analogiam* beszélt is felvilágosodásról, mégiscsak felvilágosodásról beszélt.

Rátérve a franciaországi és magyar fejlődés eltérő jellegzetességeinek vázolására, kiemeli, hogy míg ott a szellemi kibontakozás feltételei érettek voltak; úgyszólván készen állott már nyelv — tudományos nyelv is, — nyelvtan, helyesírás, volt Akadémia, kiadási lehetőség, széles olvasóréteg, színház, szalonok, sok újság, folyóirat, haladó közvélemény, addig a magyar felvilágosodás vezetőinek mindezt úgyszólván a semmiből kellett előteremteniük, középkori viszonyokat szüntetve meg.

A magyar kapitalizmus csírái megvoltak már 1790 körül, bár Mária Terézia gyarmati vámrendszere a parányi magyar »gyáripar« megfojtását eredményezte; Bécs mégis a felvilágosodás eszméinek közvetítője, míg grófi magántitkárok idehaza, az arisztokrátiák könyvtáraiban jutnak a felvilágosodás irodalmához. Legszélesebb alapot a protestáns főiskolákon, elsősorban Debrecenben kap a felvilágosodás. Diákjai — mivel Magyarországon szerencsénkre nem létesült protestáns egyetem — Angliába, Hollandiába vándoroltak és onnan nemcsak tudományos fokozatot, fejlettebb államok polgárságának beidegződéseit, hanem könyveket is hoztak magukkal. A XVIII. század debreceni értelmisége így kora legjobb európai színvonalán állt, — Maróthy György, Szilágyi Sámuel, Wessprémi István, Hatvani, Domokos Lajos teljesítményei bizonyítják ezt. S még csak azután jött a nagy nemzedék: Földi János, Csokonai, Fazekas Mihály. Debrecennel nem bírnak a felvilágosodás hazai üldözői sem; Földi és Csokonai után viszi tovább a zászlót Fazekas, Diószeghi, Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc, Péczely József. Aligha véletlen, hogy a felvilágosodás, ez a jellegzetesen polgári mozgalom az akkori legnagyobb városban, polgári környezetben hozta meg legérettebb gyümölcseit.

Debrecen nagy fia, a felvilágosodás legnagyobb magyar költője, Csokonai nem azért hívta ki Kazinczy kritikáját, mert ízlésbeli eltérések voltak közöttük, — más volt egész világszemléletük. Kazinczy a literátorság bajnoka, ennek minden korlátoltságával és nagyságával, míg Csokonai s a debreceni polihisztorok érdeklődése tágabb, az egész életre irányul. Kazinczy esztéta — ezért megbecsülhetetlen érték kortársai számára, — Csokonai viszont teljes ember, műveiben is. »Izléstelensége«, szabadszájúsága mögött a korabeli élet s irodalom áll bátorítóként : az élet, melynek elfogulatlan, kritikai ábrázolására vállalkozott.

Azzal a váddal szemben, hogy egész Debrecen nem mérhető Csokonai, Fazekas mértékével, hiszen vaskalapos, reakciós voltát bizonyítja többek között a nyelvújítási harcban elfoglalt álláspontja, Arany Jánosra lehet hivatkozni : »óhajtani lehet, hogy aki még valaha nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével s oly romlatlan nyelvérzéssel tegye, mint Diószegi, Fazekas, Földi«. A debreceniek tehát már nyelvújítók voltak a nyelvújítási harc megindulása előtt ; hozzáértésüket Arany nyilatkozata bizonyítja. (Más kérdés, hogy az *adott* helyzetben mégiscsak Kazinczynak volt igaza.)

Csokonaié maradandó értéke abból fakad, hogy a népköltészetből s a multból magukba olvasztották a legjobbat. Szemmellátható bizonyíték erre, hogy — Kazinczyval szemben — nekik sikerült igazán az ú. n. nyugateurópai verselés bevezetése. Bessenyeit, aki a felvilágosodás úttörője, Csokonai fejlesztí tovább a költői lángelme biztos szárnyalásával. Míg Bessenyei a jobbágy pártján, de osztálya korlátai közt harcol a despotizmus és fanatizmus ellen, gyakran a királyt védve, addig Csokonai már fiatalkori dialógusában az emberek nyomorúságának okát abban látja, hogy : »Van királyok s kell e már ennél nagyobb büntetés?« Plebejus álláspontja egyre mélyül ; végül már azon emésztődik, miért nem a parasztoké munkájuk gyümölcse. Filozófiai nézetei sokszor a nyílt materializmusig jutnak (*Álom*), a méchanikus materializmus azonban, mely a világot kész gépezetnek tekintő tudomány eredményeire támaszkodott, kikerülhetetlenül deista állásponthez vezetett minden következetes gondolkodót a XVIII. században, — tehát Csokonainál sem értékelhetjük ezt negatívumként. Felbukkan egyébként nála még a legvihartkeltőbb darwini tétel is : »ember és majom közt nexus van« ; »az ember a majmok legkevélyebb faja« — írja még 1795 előtt. Etikája Rousseauból táplálkozik : gonosz erkölccsel senki sem született, bűnössé a társadalom, a világ teszi az embert. Rousseau-ra megy vissza politikai radikalizmusa, plebejus szemlélete, egyházellenessége éppúgy, mint szabad nevelő magatartása. Az érzelmek anarchiája, a szív és szenvedély joga lesz fiatalkori lírájának ihletőjévé. Semmi sem köti a feudális világhoz : költészete az emberiséget szélességében és mélységében egyaránt átfogja. Még a megélhetésért szerzett rigmusaiban is felcsillan felvilágosult meggyőződése.

Csokonai pályájának kiteljesedését, valamint Debrecen többi költőjét figyelembe véve nem utasíthatjuk el magunktól a következtetést : lehet is, kell is magyar felvilágosodásról beszélni. A nyelvújítás, mint válaszuk a francia forradalomra, a gyöngeség jele ugyan ; — az viszont, hogy a gyarmattá nyomorított magyarság értelmisége három utat — egyebek közt egy demokratikus forradalmat is — megpróbál, már a magyar nagyság bizonyítéka. Akkor léptünk arra az útra, mely 48-hoz és a Tanácsköztársasághoz vezetett.

Felvilágosodásunk maradandó értékeit termelt, irodalmunk örök értékeit hozta létre, melyek ma is jó fegyverek a haladásért vívott harcunkban. Legidőtállóbb remekei polgártalajon keletkeztek, a legnagyobb kultúrmúltú magyar városban, Debrecenben.

JAUSZ BÉLA

A francia felvilágosodás százada a neveléstörténetben — a *pedagógia* századának nevezhető. Turgot-tól, XVI. Lajos pénzügyminiszterétől kezdve Voltaire-on, Condillac-on, D'Alembert-en, Helvetiuson, Diderot-n, Rousseau-n keresztül a forradalom nevelésügyi javaslatkészítőiig húzódik a nevelés problémáival foglalkozó írók sora, akik valamennyien — új világot akarván felépíteni — új nevelési ideálokat tűznek ki s optimizmussal szemlélik a nevelhetőség kérdését. Már Locke is komoly súllyal hallatta szavát a pedagógia kérdésében, — a német filantrópisták iskolája az Aufklärung és a francia felvilágosodás hatására lépett fel. Magyar viszonylatban, ezen belül a neveléstörténet vonatkozásában is szükséges egyrészt annak tisztázása, mennyire jutott a magyar kapitalizmus kezdeti fejlődése a XVIII. század második felében, másrészt hogyan és honnan kerültek hozzánk azok a — felvilágosult — eszmék, melyek nálunk az iskolaügy bizonyos fellendülését hozták magukkal. A meg lehetőszen konzervatív, anyagában és módszereiben sokszor egész középkorúan maradi debreceni közoktatás lassú fellendülését a XVIII. század közepe táján (Maróthi György működése, 1738—44) a viszonylag fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező város reális művelődési igényei szabják meg, noha Mária Terézia rendeletei igen érzékenyen érintik a debreceni polgárokat (szarvasmarha-kivétel korlátozása). Vallási köntöst ölt ekkor a magyar birtokos osztály harca a Habsburg-abszolútizmus és szövetségese, a katolikus reakció ellen; e harcban összefonódik a református cívisváros és annak egyháza, ez az összefonódás pedig az iskolázásban azt eredményezte, hogy egymás mellett fellelhetjük az ortodox és racionalista gondolkodású egyházi vezetők elképzeléseit. Ezek a gondolatok ütköznek a század vége felé a tanterv és tanítás kötött rendjének kérdésében, már nyíltan az egyházi és világi irányzat ellentétéként (Sinai — Domokos), míg végül a világi irányzat felül nem kerekedik. Az iskolaügy fejlődését tükrözi a kollégiumi oktatás mikéntjét megszabó *Methodus* 1770-ből, mely módszeres utasításaival, tantervi rendszerezésével a haladás jelzője neveléstörténetünkben, bár a felvilágosodás utilitarista szempontjai és a testi nevelés követelménye nem érvényesülnek benne kellő határozottsággal.

A vicinális szemlélet veszélye, mely a csak Debrecenre korlátozódó neveléstörténeti vizsgálat esetében fennállna, megszűnik, ha kérdésfeltevéseink a XVIII. század nevelésügyének egészét fogják át.

KOCZOGH ÁKOS

A XVIII. század Debrecenét sajátos ellentét jellemzi: a gazdasági élet megtorpanása, sőt visszafejlődése, ugyanakkor a szellemi élet terén együtt-haladás a nyugati polgárosult nemzetekkel. Ez az ellentét magyarázza, hogy a haladó elvek gyakorlatba való átültetése csak rendkívül szívós küzdelem árán sikerülhetett, — a legradikálisabb eszmék azonban nem ereszhettek gyökeret, visszhangtalan kiáltásokba veszttek az elparasztosodás útjára lépett városban. Bár a parasztosodó iparos- és kalmárréteg nem adja fel egyszerre kulturális igényeit, a legmagasabb ilyen igények terjesztője a sokszor nincstelenek gyermekeit magábaölelő kollégiumi diákság közössége lesz. Város és diákság élete sok ponton érintkezett, s a szabadabb gondolkodás a kollégium partikuláinak útján eljutott a Tiszántúl szélesebb néprétegeihez.

A világi kultúrának az egyházi kultúra felett aratott győzelme, racionalista, természettudományos gondolkodás, babonaellenesség, valamint nemzeti és nyelvi öntudat: ezeknek a tényezőknek együttese tette a felvilágosodást Debrecenben olyannyira életformáló erővé, mint sehol másutt. Wolff és Thomasius a korai debreceni felvilágosodás ihletői, később a voltaireiánus és kartézianus irányzat tör előre. Maróthi György matematikai nyelv megteremtését célzó törekvései, valamint az általános skolasztika-ellenesség (pl. Domokos Mártonnál) Thomasiusra vezethető vissza. Széles körben elterjedt a deizmus; viszont bizonyos világnézeti tisztázatlanság jele, hogy a Voltaire-fordító Szilágyi Sámuel a deizmus és atheizmus szívós ellenfeleinek teológiai munkáiból oktat. Hatvani eléggé az egyeztető jellegű, kartézianus racionalizmusnál áll meg, — az Angliát járt Wessprémi István rousseaui elveket hangoztat és Martinovicsék ügyvédjével, a szabadgondolkodó Spielenberggel levelezget. A debreceni felvilágosodás legnagyobb alakja azonban Domokos Lajos főbíró, tudós, politikus, a 90—91-es diéta legradikálisabb harcosa. Wolfftól jut el Voltaire-hoz, Rousseau-hoz, a szabadkőműves antiklerikalizmushoz. Sikraszáll az örökös jobbágyság megszüntetéséért, forradalmi gondolkodású diákokat pártfogol, harcol a kollégium világi vezetéséért (Sinai Miklóssal szemben), a magyar nyelv jogaiért, a reáliák s a szabadelvű racionalista filozófia oktatásának bevezetéséért. Előkészíti a talajt Földi, Csokonai, Fazekas számára.

A kollégium könyvtára a kor filozófiájának és tudományának élenjáró műveivel büszkélkedhetett. Kézírtas anyaga pedig még sok meglepetést tartogathat a magyar történelem legprogresszívabb s legheroikusabb fejezetének, a debreceni felvilágosodásnak kutatói számára. Ideje, hogy a magyar »fény századának« ne csak körvonalait ismerjük, hanem feltárjuk teljes egészét.

BÁN IMRE

Nem tud egyetérteni a magyar felvilágosodás fogalmának olyan körülhatárolásával, hogy azt kizárólag a polgári forradalom előkészítésére korlátozzuk. A fogalom köre így annyira szűk, hogy az irodalomtörténetírás nem tud vele mit kezdeni: kimarad belőle nemcsak Bessenyei, hanem még Csokonai is. A magyar felvilágosodásnak igen értékes előzményei vannak már a XVII. században (pl. Apáczai Csere, Apáti Miklós), megvizsgálandó volna azonban az, hogy a XVIII. század utolsó harmadának gondolkodói, írói találtak-e kapcsolatot ezzel a magyar hagyománnyal. Kant magyarországi hatását az előadónál pozitívabban értékeli. Igaz, hogy a magyar szellemi életben kevés alapos ismerője volt, de például Kazinczy deizmusának kialakulására jelentékeny hatást gyakorolt. Kazinczy a kanti filozófiát haladónak érezte, s ellenfeleit (pl. Buday Ferencet) állandóan támadta. (Lásd a *Tövisek és virágok*, *Zugdi* c. epigrammját). Márton István pápai professzornak. — Kant egyik magyar követőjének védelmében is jelentékeny részt vesz. Kétségtelen, hogy Magyarországon Kant polgári megalkuvása is hatott, de filozófiáját a vallásos orthodoxia elleni harcban mégis fegyverül használhatták.

KARDOS PÁL

Mátrai elvtárs rámutatott, hogy irodalomtörténetíróink általában nagyon kevésbé képztettek a filozófiában. Úgy is van. De hadd tegyem hozzá, nem csak az ő hibájuk. A felszabadulás előtti filozófiai oktatás egyetemeinken

olyan volt, hogy a tanárjelölteket inkább elriasztotta a filozófiától, mintsem vonzotta volna. A sok homályos, teljesen öncélúnak tetsző idealista filozófiai rendszer, amelynek olykor igen felületes ismertetése jelentette a bölcséleti oktatást, azt a benyomást tette a hallgatókra, hogy a filozófiai ismereteknek semmi hasznát nem vehetik szakmai munkájukban, s ezért hátat fordítottak ennek a tudománynak. A felszabadulás óta nagy a változás ezen a téren is, de ha teljesen véget akarunk vetni irodalomtörténészeink, irodalomtanáraink filozófiai járatlanságának, még erősen fokozni kell a filozófia-tanítás mélységét, alaposágát az egyetemen.